

Η μνήμη της κοινότητας και η διαχείρισή της

Μελέτες από μια ημερίδα
αφιερωμένη στη μνήμη του Τίτου Παπαμαστοράκη

Εκδοτική επιτροπή

Κώστας Μπουραζέλης
Βαγγέλης Καραμανωλάκης
Στυλιανός Κατάκης

Οργανωτική επιτροπή ημερίδας

Κώστας Μπουραζέλης
Εύα Σημαντώνη-Μπουρνιά
Μαρούλα Ευθυμίου
Νάγια Πολυχρονάκου-Σγουρίτσα
Βαγγέλης Καραμανωλάκης
Στυλιανός Κατάκης
Ζήνων Παπακωνσταντίνου

Η μνήμη των εθνικών πολέμων (1912-22) στην Ελλάδα

Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης

Οι δύο Βαλκανικοί Πόλεμοι (1912-13), ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος (το Μακεδονικό Μέτωπο) και η Μικρασιατική Εκστρατεία (1919-22) αποτέλεσαν ένα εργαστήριο πολλαπλών αλλαγών στην ελληνική κοινωνία. Το φλεγόμενο καμίνι του πολέμου επιτάχυνε πολιτικές εξελίξεις, αναδιάρθρωσε την οικονομία, ανέδειξε νέες κοινωνικές ομάδες και έθεσε νέα ταξικά αιτήματα. Οι τομές αυτές, που προκάλεσαν οι «εθνικοί πόλεμοι» των Ελλήνων, διαίρεσαν την ελληνική ιστορία σε «προπολεμική» και «μεταπολεμική»¹. Οι διεργασίες που συντελέστηκαν εντός του ελληνικού κράτους δεν συνιστούσαν βέβαια ελληνική ιδιαιτερότητα ή πολλώ μάλλον αποκλειστικότητα. Όπως παρατηρεί ο Jon Davies, η μνήμη του πολέμου είναι κομμάτι της πρωτογενούς κοινωνικοποίησης των Ευρωπαίων: στην Ευρώπη ο 20ός αιώνας οριοθετείται με αναφορές στον πόλεμο (προπολεμική, μεσοπολεμική, μεταπολεμική περίοδος). Βέβαια, όπως διευκρινίζει ο ίδιος, το γεγονός ότι η «εμπειρία του πολέμου», ιδίως του Μεγάλου Πολέμου είναι βαθιά ριζωμένη στη ζωή των Ευρωπαίων, αυτό δεν σημαίνει απαραίτητα ότι οι ευρωπαϊκές κοινωνίες είναι φιλοπόλεμες (bellicose) κοινωνίες, αλλά «έμπειρες του πολέμου» (bellicognisant)². Ο «βιομηχανικός πόλεμος» και ο «μαζικός θάνατος» καθώς και η λεγόμενη «εμπειρία του Μεγάλου Πολέμου» σφράγισαν βαθύτατα τις ευρωπαϊκές κοινωνίες. Βασικό θεμέλιο της «εμπειρίας του Μεγάλου Πολέμου» αποτέλεσε η συγκρότηση της συλλογικής μνήμης του. Ο Βρετανός

1. Βλ. ενδεικτικά ΘΕΟΤΟΚΑΣ 1997, 190, όπου γίνεται λόγος για τη «μεταπολεμική Ελλάδα». Για την έννοια «πόλεμοι των εθνών», οι οποίοι εκπορεύονται κατεξοχήν από το μαζικό ενδιαφέρον για την κοινότητα «έθνος», τους εθνικούς στρατούς (μετά το 1814) και την καθολική υποχρέωση έκτισης στρατιωτικής θητείας, βλ. HOWARD 2000, 169-202.

2. DAVIES 1993, 114-116.

ιστορικός Alan Taylor παρατήρησε το 1966 ότι: «Αν η μεγαλοσύνη ενός γεγονότος μπορεί να κριθεί από τον αριθμό των μνημείων που ανεγείρονται προς τιμήν του, [τότε] ο Μεγάλος Πόλεμος [...] υπήρξε το μεγαλύτερο γεγονός που συνέβη ποτέ»³. Οι ριζικές ταξικές αναμορφώσεις, που επιτάχυνε ο Μεγάλος Πόλεμος, μέσω του εθελοντισμού και της γενικής υποχρεωτικής επιστράτευσης, αποτυπώθηκαν δυναμικά σε συμβολικό επίπεδο. Παντού σε κάθε άκρη της Ευρώπης (σε κάθε πόλη, χωριό και ενορία) κατασκευάστηκαν μνημεία. Στη Βρετανία κτίστηκαν περίπου 54.000 μνημεία⁴. Στη Γαλλία τις δεκαετίες του 1920 και του 1930 ο αριθμός των μνημείων άγγιξε τις 36.000⁵. Στη Ρουμανία ο αντίστοιχος αριθμός ξεπέρασε τα 3.500⁶.

Ο εθελοντισμός και η μαζικότητα του θανάτου, που αποτυπώθηκε υλικά στη μαζικότητα των μνημείων, επέφεραν αναπότρεπτα τον εκδημοκρατισμό της μνήμης. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος απέβαλε οριστικά τον κοινωνικό ελιτισμό των μασσωλείων και των αψίδων, που ανέγραφαν μόνον τα ονόματα αριστοκρατών αξιωματικών, που φονεύθηκαν οδηγώντας τη μονάδα τους στη μάχη, και, όπως εξηγεί ο George Mosse, δημιούργησε κυριολεκτικά μια ολόκληρη «λατρεία» και μυθολογία με σημείο αναφοράς τη μνήμη των νεκρών πολιτών/οπλιτών. Η «λατρεία» αυτή τέθηκε στο επίκεντρο της «θρησκείας» του εθνικισμού μετά τον Μεγάλο Πόλεμο και τα στρατιωτικά νεκροταφεία και λοιπά ταφικά μνημεία έγιναν τα «ιερά» του εθνικού προσκυνήματος⁷. Την επαύριο του πολέμου η Ευρώπη «γέμισε» από μνημεία «εθνομαρτύρων» (οβελίσκους/ηρώα, στρατιωτικά νεκροταφεία, κενοτάφια, τύμβους κτλ.) που εξυμνούσαν το πνεύμα αυτοθυσίας των «ανώνυμων»/κοινωνικά άσημων στρατιωτών. Ο μαζικός θάνατος και η ανάμνηση του ήταν αναμφισβήτητα μια πράξη εκδημοκρατισμού της κοινωνίας⁸. ενδεικτική ως προς αυτό ήταν η αλφαβητική παράθεση των ονοματεπωνύμων των θανόντων⁹. Αυτοί οι (κατά τον Pierre Nora) «τόποι της μνήμης» (*lieux de mémoire*) «σταματούσαν τον χρόνο, μπλόκαραν τη λειτουργία της λήθης, απαθανάτιζαν τον θάνατο

3. ΤΑΙΥΛΟΡ 1973, 56-57.

4. STEVENSON 2004, 547.

5. BOUTHOUΛ 1970, 345. BECKER 1994, 315. KIDD 1997, 145.

6. BUCUR 2004, 163.

7. MOSSE 1990, 7, 80. Βλ. και ΚΡΗΤΙΚΟΣ 2008, 178-179.

8. KOSELLECK 1994, 15. KIDD 1997, 145.

9. MORIARTY 1997, 135.

και υλοποιούσαν το άυλο»¹⁰. Στη Βρετανία, χαρακτηριστική ήταν η δημοφιλής επιγραφή «Lest We Forget», η οποία ξόρκιζε τον φόβο της λήθης και ταυτόχρονα υπογράμιζε τη συλλογικότητα της μνήμης, ως ενός κοινού χρέους της κοινότητας¹¹. Δεν είναι τυχαίο ότι τα περισσότερα μνημεία ανεγέρθηκαν ύστερα από δημόσια χρηματική συνδρομή, κάτι το οποίο υποδήλωνε ότι οι ανθρώπινες μνήμες και το πνεύμα της αυτοθυσίας που συμβόλιζαν ήταν δημόσια υπόθεση της κοινότητας¹². Η μνήμη των νεκρών ηρώων σύντομα έλαβε θεσμική μορφή. Το 1917 ιδρύθηκε στη Βρετανία η Imperial War Graves Commission¹³. Η μαζική λατρεία του ηρωικού θανάτου και η «υλοποίηση του μύθου» (δηλαδή η αναπαράστασή του με τα υλικά μέσα της αρχιτεκτονικής) της εμπειρίας του Μεγάλου Πολέμου εγκαινιάστηκε με την κατασκευή του μνημείου του Αγνώστου Στρατιώτη στο Παρίσι (11 Νοεμβρίου 1919) και σύντομα (ακριβώς έναν χρόνο αργότερα στο Westminster Abbey του Λονδίνου) επεκτάθηκε σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες¹⁴. Η διάχυτη λατρεία των βίαια φονευθέντων στη μάχη, οι οποίοι παριστάνονταν σαν χριστιανοί μάρτυρες διανθισμένοι με θρησκευτικά σύμβολα, όπως οι σταυροί, οι άγγελοι και η pietà, αποτελεί την πρώτη καθολική εκδήλωση της ιεροποίησης της πολιτικής στον 20ό αιώνα. Τέθηκε στο επίκεντρο της κοσμικής «θρησκείας» του εθνικισμού στον Μεσοπόλεμο και πρόβαλε τα χριστιανικά πιστεύω του μαρτυρίου και της ανάστασης στην ηγεμονική πολιτική κουλτούρα¹⁵. Άλλωστε, όπως επισημαίνει ο Anthony Smith, ο πραγματικός εθνικιστής ήρωας είναι ένας «μάρτυρας»¹⁶.

Στην ελληνική περίπτωση, ο Γιώργος Μαργαρίτης εντοπίζει ως πρώτο κεντρικό ελληνικό «ιερό» της λατρείας των ηρωικών νεκρών την αναθηματική στήλη των 28 πεσόντων φοιτητών στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, η οποία αποκαλύφθηκε στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου Αθηνών στις 25 Μαρτίου 1901¹⁷. Η σκέψη για κατασκευή δεύτερης «αναμνηστικής στήλης υπέρ των πεσόντων εν τω πολέμω φοιτητών του Πανεπιστημίου» τέθηκε στη Σύγκλητο μεσούντος

10. MORIARTY 1997, 125-126, 128.

11. MORIARTY 1997, 128.

12. MORIARTY 1997, 129.

13. MORIARTY 1997, 125. STEVENSON 2004, 545.

14. STEVENSON 2004, 548.

15. MOSSE 1990, 74. DAVIES 1993, 116-119. BECKER 1994, 317. KIDD 1997, 151-152. BUCUR 2004, 161, 167, 169.

16. SMITH 1999, 154.

17. ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ 1989, 277, 280-281.

του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου, στις 27 Φεβρουαρίου 1913¹⁸. Η πρόταση «περί ιδρύσεως μαρμαρίνων στηλών, εφ' ων έδει να χαραγθώσι χρυσοίς γράμμασι τα ονόματα των υπέρ πίστεως και πατρίδος πεσόντων φοιτητών εν τε τω Τουρκικώ και τω Βουλγαρικώ πολέμω», υπεβλήθη στη Σύγκλητο του Πανεπιστημίου στις 3 Μαΐου 1914 και ψηφίσθηκε αυθημερόν¹⁹. Το πρώτο μνημείο πεσόντων κατά τους εθνικούς πολέμους του 20ού αιώνα ανεγέρθηκε στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου Αθηνών το 1914 (αντίστοιχα στη Μεγάλη Βρετανία η συνειδητοποίηση της κοινωνικής ανάγκης για ανέγερση κοινοτικών τόπων μνήμης από τις τοπικές κοινότητες/ενορίες έγινε αισθητή το 1915, όταν οι πρώτες λίστες των ηρωικών νεκρών άρχισαν να δημοσιοποιούνται στις τοπικές εφημερίδες και να αναρτώνται στους πίνακες των ενοριακών εκκλησιών²⁰). Στον εισιτήριο λόγο του Πρύτανη του Πανεπιστημίου (Γεωργίου Ι. Δέρβου) το προηγούμενο έτος γινόταν ήδη ειδική αναφορά στα «γενναία τέκνα του στρατού και του στόλου» και στους «ημετέρους φοιτητάς και συναδέλφους ημών τους πεσόντας ως μάρτυρας εν τω ιερώ ημών υπέρ πίστεως και πατρίδος αγώνι», και ήταν εμφανής η ιεροποίηση της εθνικής πολιτικής:

Το τίμιον και πολύτιμον αίμα αυτών είνε ο σπόρος, όστις μετ' επιμελείας καλλιεργούμενος παρά τοις εισέτι εν τη δουλεία ευρισκομένοις αδελφοίς ημών θέλει συντελέσει εις την περαιτέρω διάδοσιν και εξάπλωσιν του Εθνισμού ημών, ως το πάλαι συνετέλεσε το αίμα των πρώτων χριστιανών μαρτύρων ως σπόρος εις την διάδοσιν και εξάπλωσιν του χριστιανισμού²¹.

Οι πεσόντες φοιτητές κατατάχθηκαν νοητά στη χορεία των «εθνομαρτύρων», όπως ο Πατριάρχης Γρηγορίος Ε΄ και ο Ρήγας Φεραίος, των οποίων τα αγάλματα κοσμούσαν (από το 1871) τα Προπύλαια²². Όπως ανέπτυξε στη λογοδοσία του τον Δεκέμβριο του 1914 ο Γ. Δέρβος, ο οποίος υλοποίησε την κατασκευή των αναμνηστικών στηλών, η μυσταγωγία της μνήμης των πεσόντων στους εθνικούς πολέμους επείχε τον χαρακτήρα ιερού προσκυνήματος με δραματοποιημένο και διδακτικό περιεχόμενο. Ως κατάλληλος τόπος για την τοποθέτηση των αναθηματικών στηλών θεωρήθηκε η είσοδος του κεντρικού κτη-

18. Ιστορικό Αρχείο Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών (ΙΑΕΚΠΑ), Πρακτικά Συγκλήτου 1912-1913, τ. 26, σ. 156.

19. ΕΚΠΑ 1915, 35.

20. MORIARTY 1997, 126.

21. ΕΚΠΑ 1915, 19-20 (24 Νοεμβρίου 1913).

22. ΜΕΣΣΟΛΩΡΑΣ 1936, 16-17.

ρίου του Πανεπιστημίου. Πρόθεση του προϊσταμένου του ανωτάτου εκπαιδευτικού ιδρύματος ήταν να διδάξει «τους μέλλοντας να φοιτήσωσι εις αυτό, ότι, πριν μνηθώσι τα μυστήρια των επιστημών, ώφειλον να σταθώσι ενώπιον των ονομάτων εκείνων, οίτινες ως άλλοι νέοι Τουρκομάχοι και νέοι Βουλγαροκτόνοι, χύσαντες το αίμα αυτών υπέρ πίστεως και πατρίδος, θέλουσι διδάξει αυτούς ότι, εάν θέλωσι να διατηρήσωσιν ακραιφνή και αλώβητον ου μόνον την πίστιν του Χριστού, αλλά και την γλώσσαν και την εθνικότητα, οφείλουσι να βαπτισθώσι το βάπτισμα του αληθούς χριστιανισμού, το βάπτισμα των ελληνικών ιδεών και παραδόσεων, δι' ων ελπίζεται η κατά μικρόν απολύτρωσις των εισέτι δούλων αδελφών ημών και η αποκατάστασις μιας μεγάλης Ελλάδος»²³. Άλλωστε, όπως ανέφερε στον λόγο του ο διάδοχός στην πρυτανεία (Ιωάννης Μεσολωράς), οι πεσόντες το «υπέρ μεγάλων ιδεών θνήσκουν» το διδάχθηκαν «εν των Τεμένει τούτω των Μουσών, εν ω εδιδάχθησαν το υπέρ Πατρίδος θνήσκουν»²⁴. Την αποκάλυψη των αναθηματικών στηλών πραγματοποίησε, με κάθε επισημότητα, ο ίδιος ο βασιλιάς Κωνσταντίνος Α' την 21η Δεκεμβρίου 1914²⁵. Επομένως, η ιεροποίηση της πολιτικής, η οποία είναι (σύμφωνα με τον Emilio Gentile) κυρίαρχο στοιχείο του εθνικιστικού λόγου τον 20ό αιώνα²⁶, διαπιστώνεται περίτρανα στην περίπτωση των δύο αναθηματικών στηλών: επρόκειτο να είναι ιερά της Πατρίδας (δηλαδή του έθνους), παρόμοια με τους πρώτους ναούς εις μνήμην των χριστιανών μαρτύρων. Όπως οραματίστηκε ο Ι. Μεσολωράς:

Ως δε των μεγάλων μαρτύρων της πίστεως τους τάφους τηρούμεν και την μνήμην ευλαβώς γεραίρομεν ιδία εν τοις ναοίς του Υψίστου, ούτω και τους τάφους και τα μνημεία των ηρώων της Πατρίδος διαφυλάττομεν και στεφανούμεν εν ανακτόροις βασιλεών, εν ναοίς Μουσών και εν περιβλέπτους τόποις και προς τιμήν αυτών και προς μίμησιν των έργων αυτών. Τούτου ένεκα και τα Πανεπιστήμια ημών πάννυ ευλόγως ανήγειραν τας δύο αναθηματικάς μαρμαρίνας στήλας των εν πολέμοις θανόντων τροφίμων αυτών εν περιβλέπτω θέσει και ακαδημαϊκαίς εορταίς και έργοις τιμώσι την μνήμην αυτών²⁷.

Ο Δημήτριος Μπαλάνος (κοσμήτορας της Θεολογικής Σχολής το

23. ΕΚΠΑ 1915, 36 («Λογοδοσία αναγνωσθείσα επί παρουσία του Βασιλέως Κωνσταντίνου τη 21η Δεκεμβρίου 1914 υπό Γεωργίου Ι. Δέρβου»).

24. ΜΕΣΟΛΩΡΑΣ 1936, 17-18.

25. ΕΚΠΑ 1915, 36.

26. GENTILE 1996, 153-154.

27. ΜΕΣΟΛΩΡΑΣ 1936, 18.

1930) χαρακτήρισε τις δύο αναμνηστικές στήλες σαν «βωμούς λατρείας εν τω τεμένει [των Μουσών]»²⁸. Τα ονοματεπώνυμα των πεσόντων φοιτητών και τροφίμων του πανεπιστημίου δεν τέθηκαν ωστόσο σε αλφαβητική σειρά, καθώς όσο συνεχίζονταν οι πολεμικές επιχειρήσεις (ιδίως από το 1917 και επέκεινα) συνεχώς προστίθεντο νέα ονόματα²⁹.

Η πρώτη θεσμική εκδήλωση μνήμης των εθνικών πολέμων, που φάνηκαν προς στιγμήν πως ολοκληρώνονταν, ήταν τα «Επινίκεια» του 1920. «Αι Εορταί της Νίκης των [πολεμικών] αγώνων» της Ελλάδας τελέστηκαν στο Παναθηναϊκό Στάδιο την 14η Σεπτεμβρίου, ημέρα με θρησκευτικό και ιεροποιημένο εθνο-πολιτικό συμβολισμό (εορτή της Υψώσεως του Τιμίου Σταυρού και νίκη της «Σημαίας του Σταυρού» έναντι του τουρκικού Ισλάμ)³⁰. Η τελετή του Σταδίου ξεκίνησε με παρέλαση των σημαιών των 42 συνταγμάτων του Μικρασιατικού Μετώπου «μετά τιμητικών φρουρών», ακολούθησε «στέψις κενοταφίου των υπέρ Πατρίδος πεσόντων» από τον βασιλιά Αλέξανδρο και κατέληξε με δοξολογία, «χοροστατούντων απάντων των [48] αρχιερέων του Κράτους και του κλήρου [των] Αθηνών»³¹. Ο εορτασμός των «Επινικείων» εντάχθηκε από τους χρονογράφους του αθηναϊκού Τύπου στον ρομαντικό κύκλο «του αίματος, του θανάτου» και της «εθνικής αναστάσεως», που διένυσε η «εθνική ψυχή»³². Νέο κεντρικό σύμβολο (πλην των στρατιωτικών σημαιών και των λαβάρων της Μονής Αγίας Λαύρας και της Μονής Αρκαδίου, όπως και της εκκλησιαστικής «κιτρινόχρου του αρχαίου Βυζαντίου με τον δικέφαλον αετόν» σημαίας) «εις το μέσον σχεδόν του στίβου» αποτέλεσε η εξέδρα με «το υψηλόν και σεμνόν λευκόν κενοτάφιον»³³, μια προαποτύπωση (επί το ελληνικώτερον, βάσει της αρχαιοελληνικής παράδοσης που διέσωσε ο Θουκυδίδης) του «Τάφου του Αφανούς Στρατιώτου» (βλ. παρακάτω), που είχε ήδη εγκαινιασθεί το προηγούμενο έτος στο Πα-

28. ΒΟΡΕΑΣ-ΜΠΑΛΑΝΟΣ [1930], 4.

29. ΙΑΕΚΠΑ, *Αρχείο Λυτών Εγγράφων Πρωτοκόλλου, Καλλιτεχνία-Γραφή Εικόπων Καθηγητών*, κ. 254, φ. 3 (Ακαδημαϊκά έτη 1909-10, 1917-18, 1919-20 έως 1921-22), υποφ. 3/15 (1919-20), *Γενική Διοίκησης Κρήτης προς την πρυτανίαν του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου, εν Χανίοις 1 Οκτωβρίου 1919/αρ. πρωτ. 17880*, όπου η πρώτη υπηρεσία στέλνει στη δεύτερη συνημμένο πίνακα των κατά τον τελευταίο πόλεμο (1914 και επέκεινα) πεσόντων Κρητών φοιτητών.

30. Εφ. *Εμπρός* αρ. 8591 (14 Σεπτεμβρίου 1920), 1-2.

31. Εφ. *Εμπρός* αρ. 8590 (13 Σεπτεμβρίου 1920), 2.

32. Εφ. *Εμπρός* αρ. 8592 (15 Σεπτεμβρίου 1920), 1-2.

33. *Όπ.*, 1. ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ 1989, 114.

ρίσι. Πρωταγωνιστική θέση στον εορτασμό της μνήμης των εθνικών πολέμων κατέλαβαν για πρώτη φορά οι «τραυματία πολέμου», οι οποίοι εισήλθαν στο Στάδιο οδηγούμενοι από «λευχειμονούσες» αδελφές νοσοκόμες και κατέλαβαν τις καθορισμένες γι' αυτούς κερκίδες, που έφεραν την επιγραφή «τραυματία»³⁴. Η κατάθεση στεφάνου στο κενοτάφιο από τον εστεμμένο αρχηγό του κράτους³⁵ εγκαινίασε μια μνημονική πρακτική η οποία επρόκειτο να θεσμοθετηθεί στη διάρκεια της «μεταπολεμικής» (μεσοπολεμικής) περιόδου. Η ανάρτηση επιγραφών με ονόματα πόλεων και θέσεων «εις τας οποίας ο Ελληνικός στρατός έγραψε σελίδας ηρωισμού και αυτοθυσίας» σε ανθοστόλιστες ασίδες στον χώρο του Ζαπτείου³⁶ ήταν μια άλλη πρακτική που θα εφαρμοζόταν αργότερα (1932) στο ελληνικό μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη.

Το επόμενο έτος έγινε ένα ακόμη (ανολοκλήρωτο όμως) βήμα για τη συγκρότηση της συλλογικής μνήμης των εθνικών πολέμων. Την άνοιξη του 1921 η Κεντρική Επιτροπή Εκατονταετηρίδος της Ελληνικής Επανάστασεως περιέλαβε στο πρόγραμμα εορτασμού, που κατήρτισε, την ανέγερση «Ηρώου εν Αθήναις» καθώς και «μικροτέρων αναμνηστικών μνημείων εις τας επαρχίας και εις τόπον ιδιαιτέρως αξιοσημειώτων ιστορικών συμβάντων»³⁷. Ιδιαίτερα το «εν Αθήναις Ηρώον» θα επείχε θέση «Κεντρικού Μνημείου» στην ιστορική χρονικότητα του ελληνικού έθνους³⁸ και στη Δημόσια Ιστορία του³⁹. Ο πεζογράφος Δημήτρης Χατζόπουλος μίλησε τον Μάρτιο του 1921 δημόσια περί «ενός γενικού ηρώου, το οποίον θα κοσμήση γωνίαν τινά των Αθηνών, [διά του οποίου] θα εκφρασθή το μεγαλείον των στρατιωτικών, πατριωτικών αρετών εις συνέχειαν παραστάσεων, αποτελουσών επιβλητικόν σύνολον». «Εις το μάρμαρον» θα βιογραφείτο «η ιστορία της Ελλάδος εις έναν αιώνα»⁴⁰. Την ίδια περίοδο, ο οικονομολόγος Γεώργιος Χαριτάκης (γενικός γραμματέας της Κεντρικής Επιτροπής Εκατονταετηρίδος), έχοντας ως πρότυπό του τη Γαλλία, πρότεινε ότι «το αναμνηστικόν του αγώνος μνημείον ηδύνατο να

34. Εφ. *Εμπρός* αρ. 8592 (15 Σεπτεμβρίου 1920), 2.

35. *Ο.π.*, 3.

36. *Ο.π.*, 2.

37. ΧΑΡΙΤΑΚΗΣ 1921, 23, 28.

38. Για τη σύνδεση της ιστορίας με τη νεωτερικότητα και το σύστημα των εθνικών κρατών βλ. ΛΙΑΚΟΣ 2007, 81-85, 88.

39. Για την ένταξη των πολεμικών μνημείων στη σφαίρα της Δημόσιας Ιστορίας βλ. ΦΛΑΪΣΕΡ 2008, 25.

40. Αναφέρεται στο ΧΑΡΙΤΑΚΗΣ 1921, 11.

αποτελέσει θριαμβευτική απίς ανεγειρομένη επί ευρυτάτης λεωφόρου η οποία θα διασχίσει το κατάφυτον πεδίο του Άρεως». Παράλληλα, εισηγήθηκε την «ίδρυσιν μαρμαρίνων στηλών εις τα πεδία των σπουδαιοτέρων μαχών της Επαναστάσεως»⁴¹ (οι οποίες λογικά δεν θα περιορίζονταν μόνον εκεί, αλλά θα επεκτεινόταν και στη μνήμη των σύγχρονων πολέμων). Η πρώτη «μεταπολεμική» απόφαση για ανέγερση μνημείων («εις Κιλκίς, Μπόεμιτσαν, Λαχανάν, Μπιζάνι, Δοϊράνι και Γενιτσά») προς τιμήν των πεσόντων κατά τους πολέμους της εθνικής ολοκλήρωσης (1912-22) λήφθηκε τον Σεπτέμβριο του 1925, επί δικτατορίας Θεόδωρου Πάγκαλου⁴² (αντίστοιχα στη Βρετανία και στη Γαλλία τα περισσότερα ηρώα κατασκευάστηκαν την περίοδο 1920-25⁴³). Το ίδιο έτος ο Πάγκαλος, κινούμενος από «σεβασμό προς τους νεκρούς του πολέμου», ενέκρινε το σερβικό αίτημα για περισυλλογή των οστών των περίπου 2.700 Σέρβων στρατιωτών που απεβίωσαν (από λοιμό) το 1916 στο νησάκι Βίδο, το γνωστό και ως «νησί του θανάτου», και σε άλλα σημεία της Κέρκυρας και για ανέγερση μασωλείου εκεί⁴⁴. Τον Μάρτιο του 1926, επίσης επί δικτατορίας Θ. Πάγκαλου, προκηρύχθηκε η μελέτη κατασκευής του Μνημείου (επί λέξει, όπως προσδιορίστηκε γλωσσικά τότε, του «τάφου») του Άγνωστου Στρατιώτη «εις την έμπροσθεν των Παλαιών Ανακτόρων πλατείαν»⁴⁵. Η *Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαίδεια* όριζε ως εξής τον «Άγνωστο Στρατιώτη»: «Άγνωστος και ανώνυμος εκ των εν τω πολέμω πεσόντων στρατιωτών, του οποίου λείψανον, ληφθέν επισήμως και απροσώπως εκ των πεδίων των μαχών, κατετέθη εν τάφω, κυρίως επί τω σκοπώ, όπως εκπροσωπηθώσι πάντες οι πεσόντες και επιτευχθή η δι' αυτού απονομή επισήμου συνολικής τιμής εις

41. ΧΑΡΙΤΑΚΗΣ 1921, 12, 29.

42. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως* τεύχος Β', αρ. 83 (15 Σεπτεμβρίου 1925), 433 και αρ. 94 (19 Οκτωβρίου 1925), 490, όπου δημοσιοποιείται η υποβολή μελετών «προς ανέγερσιν μνημείων» με εντολή του Υφυπουργού Στρατιωτικών Κωνσταντίνου Νίδεω.

43. MORIARTY 1997, 130. KIDD 1997, 152.

44. ΜΕΕ Χάρη Πάτση 1980, Γ', 317. ΠΑΓΚΑΛΟΣ 1973, Β', 147-148. ΧΑΤΖΗΑΝΤΩΝΙΟΥ 2004, 314.

45. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, παράρτημα, αρ. 51 (18 Φεβρουαρίου 1926), 382 και αρ. 84 (19 Μαρτίου 1926), 606 («περί προκηρύξεως διαγωνισμού δια την σύνταξιν μελέτης προς ανέγερσιν του τάφου του Άγνωστου Στρατιώτου» και «περί παρατάσεως της προθεσμίας δια την διενέργειαν της δημοπρασίας» αντίστοιχα, υπό την επίβλεψη της Διευθύνσεως Μηχανικού του Υπουργείου των Στρατιωτικών). ΣΤΕΦΑΝΗΣ-ΚΟΛΩΝΗΣ 2002, 4. ΒΟΖΑΝΗ 2009, 245.

την μνήμη των υπέρ πατρίδος τεθνεώτων αυτών στρατιωτών»⁴⁶. Το Μνημείο αυτό ήταν όλως διαφορετικό από τα παλαιότερα πολεμικά μνημεία, ηρώα, αναμνηστικές στήλες (με αναγεγραμμένα τα ονόματα των πεσόντων), τα παραδοσιακά κενοτάφια κλπ.⁴⁷, και συνιστούσε τομή στην εθνική αφήγηση και στην ιδεολογική διαχείριση της μνήμης. Σύμφωνα με τη *Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαίδεια*, το Μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη «εγγυάτο το άγνωστον και το απρόσωπον»⁴⁸, δηλαδή αντανακλούσε τη μαζικότητα⁴⁹ και συνεπώς την ανωνυμία του θανάτου στους εθνικούς πολέμους της Ελλάδας (μια μαζικότητα που δεν άγγιξε ωστόσο τα μεγέθη των ανθρωπίνων απωλειών άλλων ευρωπαϊκών κρατών στον Μεγάλο Πόλεμο⁵⁰). Η ιεροποίηση της πολιτικής ήταν εμφανής από την πρώτη στιγμή, που εγκαινιάστηκε ο «τάφος του Άγνωστου Στρατιώτη» στη Γαλλία: σύμφωνα πάλι με τη *Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαίδεια*, το ιδιότυπο αυτό μνημείο ορίστηκε εξαρχής ως «το εθνικόν προσκύνημα» και ως «ο τόπος της παρηγορίας των απορφανισθέντων οικογενειών»⁵¹, δηλαδή ως ο κεντρικός τόπος λατρείας της πατρίδας/ του έθνους.

Στην ελληνική περίπτωση, η καλλιτεχνική σύλληψη και απεικόνιση, ακόμη και η κεντρική επιγραφή του Μνημείου του Άγνωστου Στρατιώτη («μία κλίνη φέρεται εστρωμένη των αφανών») παρέπεμπε στο αρχαιοελληνικό πρότυπο της δημοκρατικής Αθήνας των κλασικών χρόνων (η περιγραφή της μνημονικής πρακτικής υπέρ των άγνωστων πεσόντων Αθηναίων οπλιτών από τον Θουκυδίδη είχε συγκεκριμένα ως εξής: «μία δε κλίνη κενή φέρεται εστρωμένη των αφανών,

46. «Ν.Τ.» (υποστράτηγος Νικόλαος Τρουπάκης), λήμμα «Άγνωστος Στρατιώτης», ΜΣΝΕ [1927], Α', 129.

47. Λήμμα «Άγνωστου Στρατιώτη Τάφος», ΜΕΕ Παύλου Δρανδάκη [1926], Α', 435.

48. ΜΣΝΕ [1927], Α', 129.

49. Οι ελληνικές πολεμικές απώλειες σε «φονευθέντες» (κατά τις μάχες) και αγνοουμένους («εξαφανισθέντες») αξιωματικούς και οπλίτες κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους (1912-13), τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (1917-18) και τη Μικρασιατική Εκστρατεία συμποσούνται σε 47.973. Βλ. σχετικά ΓΕΣ-ΔΙΣ 1961, Β', 35, 205, 218-219, 232. ΓΕΣ-ΔΙΣ 1967, 487. ΓΕΣ-ΔΙΣ 1987, 265. Βλ. επίσης ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΩΝ 1930, Α', 444 και Β', 84.

50. Αντίστοιχα, οι νεκροί αξιωματικοί και οπλίτες κατά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο ανήλθαν π.χ. στις ΗΠΑ σε 114.000, στη Ρουμανία σε 300.000, στην Ιταλία σε 578.000, στο Ηνωμένο Βασίλειο σε 723.000, στη Γαλλία σε 1.398.00 και στη Γερμανία σε 2.037.000 (STEVENSON 2004, 544. BUCUR 2004, 163).

51. ΜΣΝΕ [1927], Α', 129. ΜΕΕ Παύλου Δρανδάκη, [1926], Α', 436.

οι αν μη ευρεθώσιν εις αναίρεσιν»⁵²). Σε αντίθεση μάλιστα με αντίστοιχα μνημεία άλλων εθνικών κρατών, το ελληνικό Μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη είναι κενοτάφιο⁵³, κατ' απομίμηση της «εστρωμένης κενής κλίνης» των Αθηναίων της εποχής του Πελοποννησιακού Πολέμου. Ο Θεμιστοκλής Σοφούλης (τότε πρόεδρος της Βουλής των Ελλήνων) στον λόγο του, ως εκπρόσωπος της κυβέρνησης Βενιζέλου, στα αποκαλυπτήρια του Μνημείου του «Αφανούς Στρατιώτου» στην ελληνική πρωτεύουσα (25 Μαρτίου 1932), εξύμνησε την ευλάβεια «προς την μνήμην των υπέρ Πατρίδος πεσόντων» ως «πατροπαράδοτη αρετή» των Ελλήνων. Ο ανάγλυφος ιδεότυπος του Έλληνα στρατιώτη αποτυπώθηκε «εις την αρχαϊκήν μορφήν Περσομάχου οπλίτου». Το αρχαίο κλασικό πρότυπο ερμηνεύει και την προσθήκη της ρήσης του Περικλέους «ανδρών επιφανών πάσα γης τάφος». Ο Σοφούλης, σχολιάζοντας την επιγραφή, υπογράμμισε την πρωτοφανή μαζικότητα του θανάτου, ως αποτέλεσμα των εθνικών πολέμων («η Ελλάς όλη είχε μεταβληθή τω όντι εις ευρύ τάφον»).

Η νοηματοδότηση ωστόσο του Μνημείου ήταν σαφέστατα νεωτερική. Όπως τόνισε ο ίδιος ο Σοφούλης, το μνημείο αποτελούσε «τεκμήριον της αϊδίου ευγνωμοσύνης του ελληνικού λαού προς τους ενδόξους νεκρούς των υστάτων ελευθερωτικών πολέμων του έθνους»⁵⁴. Όπως σημείωνε η *Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαίδεια*, μέσω του «τάφου του άγνωστου στρατιώτου διαθερμαίνεται η εθνική φιλαυτία»⁵⁵. Η επιλογή λοιπόν του κλασικού αρχαιοελληνικού προτύπου («η γενική αρχή της τιμητικής αυτής πράξεως ανάγεται εις τους ηθικούς νόμους και τα πάτρια έθιμα των αρχαίων Ελλήνων»⁵⁶) εμπεριείχε σαφή νεωτερικά πολιτικά συνδηλούμενα. Οι αναφορές στη δημοκρατική Αθήνα των πολιτών/οπλιτών και στον *Επιτάφιο* του Περικλέους (431 π.Χ.) συνδήλωναν ακριβώς τον

52. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ 1957, 55, 74.

53. ΣΤΕΦΑΝΗΣ-ΚΟΛΩΝΗΣ 2002, 38. ΒΟΖΑΝΗ 2009, 256. Κενοτάφιο είναι επίσης το κεντρικό μνημείο του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου (το λεγόμενο Cenotaph) στο Whitehall του Λονδίνου, το οποίο εγκαινιάστηκε την ίδια ημέρα (11 Νοεμβρίου 1920) με το Μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη στο Westminster Abbey (STEVENSON 2004, 548). Κενοτάφιο είναι και το Μνημείο των Ιερολοχιτών στο Πεδίον του Άρεως (εφ. *Καθημερινή* αρ. 535 [25 Μαρτίου 1921], 3).

54. Εφ. *Ακρόπολις* αρ. 1134 (26 Μαρτίου 1932), 3. Εφ. *Ελεύθερον Βήμα* αρ. 3573 (26 Μαρτίου 1932), 3. Εφ. *Καθημερινή* αρ. 3557 (26 Μαρτίου 1932), 3. Υπογράμμιση του γράφοντος.

55. ΜΣΝΕ [1927], Α', 130.

56. ΜΣΝΕ [1927], Α', 130.

εκδημοκρατισμό της μνήμης. Μέσω του Μνημείου του Άγνωστου Στρατιώτη, σύμφωνα πάλι με τη *Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαίδεια*, «αποκρυσταλλούται η γενική πεποίθησις, ότι είναι πλήρως αρτία η συνείδησις της ιεράς συναισθήσεως του φόρου της εθνικής ευγνωμοσύνης και προς την τάξιν εκείνην των πολεμιστών της ακραίας βαθμίδος της στρατιωτικής ιεραρχίας»⁵⁷. Ο άσημος, ο «αφανής» και «άγνωστος» οπλίτης/πολίτης έγινε το επίκεντρο της μνημονικής πρακτικής και του πολιτικού ενδιαφέροντος. Η άμεση γειτνίαση του «ταφικού μνημείου» με το κτήριο της Βουλής των Ελλήνων ήταν συνειδητή απόφαση, η οποία πάρθηκε οριστικά από την κυβέρνηση Βενιζέλου (1929) και υποδήλωνε την άμεση ιδεολογική συσχέτιση του μνημείου με το δημοκρατικό κοινοβουλευτικό πολίτευμα (εναλλακτικά είχαν προταθεί παλαιότερα ως τοποθεσίες ανέγερσης το πεδίο του Άρεως, το Στάδιο, ο λόφος του Αρδηττού, ο λόφος του Φιλοπάππου, η Ακρόπολη, ο Κεραμεικός, ο προαύλιος χώρος του Πανεπιστημίου κ.ά.)⁵⁸.

Η θεσμική μνήμη βέβαια των εθνικών πολέμων της Ελλάδας ήταν σχεδόν αποκλειστικά μνήμη στρατιωτική. Η σύλληψη, η ανάθεση και επίβλεψη της εκτέλεσης του μνημειακού έργου ανήκε στο Υπουργείο Στρατιωτικών και συνδεόταν οργανικά με τους παλαίμαχους των εθνικών πολέμων. Η προτίμηση της πλατείας των Παλαιών Ανακτόρων ως χώρου ανέγερσης του Μνημείου από τον Πάγκαλο οφειλόταν στα (απραγματοποίητο) σχέδιό του (το 1926) να μεταστεγάσει το Υπουργείο Στρατιωτικών στα Παλαιά Ανάκτορα⁵⁹. Ο αντιστράτηγος και πρόεδρος της Γερουσίας Λεωνίδας Παρασκευόπουλος, μιλώντας κατά τα εγκαίνια το 1932 «ως παλαιός στρατιώτης, ζήσας την ζωήν του ολόκληρον, εν μέσω των Ελλήνων στρατιωτών», τόνισε τη «βαθείαν συγκίνησιν με την οποίαν έρχεται να χαιρετίση ευλαβής προσκυνητής τον αφανή ήρωα, εις δόξαν του οποίου η Πατρίς ευγνωμονούσα ήγειρεν το μνημείον αυτόν», τον «ιερόν τάφον του Άγνωστου Στρατιώτου»⁶⁰. Ο πρόεδρος του Α΄ Πανελληνίου Συνεδρίου των Παλαιών Πολεμιστών (1934) χαρακτήρισε τον «τάφον του

57. ΜΣΝΕ [1927], Α΄, 130. Υπογράμμιση του γράφοντος.

58. ΣΤΕΦΑΝΗΣ-ΚΟΛΩΝΗΣ 2002, 6, 8, 13, 49. ΒΟΖΑΝΗ 2009, 245, 247.

59. *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, περίοδος Β΄ – Σύνοδος έκτακτος, προεδρία Ιωάννου Δ. Τσιριμώκου, εν Πειραιεί 1930, σ. 172 (αγόρευση Αλ. Παπαναστασίου, 12 Ιουλίου 1929).

60. Εφ. *Εστία* αρ. 13.486 (24 Μαρτίου 1932), 6. Εφ. *Ελεύθερον Βήμα* αρ. 3573 (26 Μαρτίου 1932), 3. Υπογράμμιση του γράφοντος.

Αγνώστου Στρατιώτου» ως «το συμβολίζουν την αυτοθυσίαν και αυταπάρνησιν του Έλληνος πολεμιστού μνημείον»⁶¹. Η θεσμοθέτηση της εθνικής ηρωολατρείας ξεπέρασε, ασφαλώς, τα όρια της ελληνικής πρωτεύουσας. Τον Νοέμβριο του 1938 το Υπουργείο Γεωργίας (sic) διέταξε «όπως περιφραχθούν καταλλήλως οι χώροι περί τους τάφους των ηρώων των πεσόντων εις τα μάχας της Ελασσόνας και του Σαρανταπόρου». «οι πέριξ του σημείου χώροι» επρόκειτο να «φυτευθούν καταλλήλως με δένδρα προς δημιουργίαν ιερού άλσους», και το στρατιωτικό Υπουργείο εξήγγειλε ότι ανάλογα μέτρα θα λαμβάνονταν και «δια τους τάφους των ηρώων της μάχης του Λαχανά εν Μακεδονία»⁶².

Όσον αφορά τα αμιγώς πολιτικά συνδηλούμενα, το Μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη προσδιορίστηκε στην ελληνική εθνική ιδεολογία «συμφώνως προς την επικρατήσασαν ιδέαν αποτίσεως φόρου ευγνωμοσύνης προς τους πεσόντας εκ μέρους όλων των συμμαχικών κρατών κατά των πόλεμον» (με βάση δηλαδή το γαλλικό πρότυπο), ως το «σύμβολον του ηρωισμού και της αυτοθυσίας» και ως απόδοση συλλογικής τιμής «εις την μνήμην Εκείνου, ο οποίος εδικαιούτο επί της ευγνωμοσύνης του Έθνους»⁶³. Η εννοιολόγηση αυτή ήταν διαμετρικά διάφορη από εκείνη των αναθεωρητικών Δυνάμεων. Παραδείγματος χάριν, στη Γερμανία στη διάρκεια της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης η μνημειακή λατρεία των ηρωικών νεκρών έφθασε, ποσοτικά αλλά και ποιοτικά, στο απόγειό της. Οι περισσότερες μνημειακές κατασκευές απέκτησαν τότε έναν έντονα μιλιταριστικό και ρεβανσιστικό χαρακτήρα· εκεί αποταμιευόταν το πνεύμα της εθνικιστικής έξαρσης, το οποίο βοήθησε αργότερα τους εθνικοσοσιαλιστές να ανέλθουν στην εξουσία, οι οποίοι με τη σειρά τους συνέχισαν αδιάλειπτα και εντατικοποίησαν αυτήν την κουλτούρα μέχρι το ξέσπασμα του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου⁶⁴. Η λατρεία του ηρωικού θανάτου στη μεσοπολεμική Ελλάδα δεν συνδεόταν με την ανατροπή, αλλά με την υπεράσπιση της συνοριακής τάξης πραγμάτων. Η νοηματοδότηση του κεντρικού μνημείου της εθνικής ηρωολατρείας συμβάδιζε με τα νέα, ειρηνικά εθνικά ιδεώδη της χώρας. Όπως τόνισε ο Θ. Σοφούλης στον λόγο του κατά τα αποκαλυπτήρια: «Και ανοίγονται προ ημών τώρα

61. Εφ. *Εστία* αρ. 13.660 (19 Μαΐου 1934), 4.

62. Εφ. *Καθημερινή* αρ. 8014 (3 Νοεμβρίου 1938), 6.

63. Εφ. *Ελεύθερον Βήμα* αρ. 1636 (24 Οκτωβρίου 1926), 2. Εφ. *Πρωΐα* αρ. 4238 (26 Μαρτίου 1932), 3. ΜΕΕ Παύλου Δρανδάκη, [1926], Α', 436. ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ 1989, 112.

64. KRUSE-KRUSE 1994, 106, 111-112, 115.

ορίζοντες νέων αγώνων, δυσχερών εξ ίσου και ευγενών, αγώνων ειρηνικών. Προς την νέαν αυτής ζωήν, πλουτιζομένης με σκοπούς και ιδανικά νέα, βαδίζει σήμερα η Ελλάς, φιλοδοξούσα νίκας ειρηνικής προόδου και θριάμβους πνευματικούς»⁶⁵. Ο Λ. Παρασκευόπουλος ενέταξε το μνημείο στον συμβολισμό της νίκης των συμμάχων της Αντάντ («θα έπρεπε να λεχθή και να ακουσθή και πέραν των συνόρων του ελληνικού κράτους ότι ο Έλλην στρατιώτης συνέβαλε και αυτός εις την μεγάλην νίκη των συμμάχων»⁶⁶). Δεν είναι τυχαίο ότι στα αποκαλυπτήρια παρέστησαν μόνον εκπρόσωποι κρατών (Γαλλίας, Γιουγκοσλαβίας, ΗΠΑ, Ιταλίας, Πολωνίας, Ρουμανίας, Τουρκίας⁶⁷) πρώην συμμαχικών της Αντάντ ή/και τα οποία ανήκαν σχεδόν στην ολότητά τους (με εξαίρεση την Ιταλία) στο στρατόπεδο των «συντηρητικών» δυνάμεων (αυτών δηλαδή που τάσσονταν υπέρ του εδαφικού status quo, το οποίο καθιερώθηκε με τις συνθήκες ειρήνης). Μάλιστα, οι Γάλλοι Παλαιοί Πολεμιστές (Anciens Combattants) κατέθεσαν, αντί στεφάνου, «πλάκαν μαρμαρίνην με χάλκινον κλώνον δάφνης»⁶⁸.

Η μνήμη των νεκρών των εθνικών πολέμων είχε και μια άλλη εργαλειοκή χρήση, που υπονοήθηκε παραπάνω: εξέφραζε (και εξυπηρετούσε) τη λεγόμενη «παλαιοπολεμιστική και εφεδροπολεμιστική ιδεολογία»⁶⁹. Κεντρική θέση στην τελετή των αποκαλυπτηρίων του Μνημείου του Άγνωστου Στρατιώτη είχαν οι ποικίλες εφεδροπολεμιστικές οργανώσεις: η Ένωσις Παλαιών Πολεμιστών Ελλάδος, η Εθνική Οργάνωσις Εφεδρων Ελλάδος, η Εθνική Ένωσις Εφεδρων Πολεμιστών «Υψηλάντης», η Εθνική Οργάνωσις Εφεδρων Πειραιώς, η Γενική Ένωσις Αναπήρων Πολέμου Αττικής, η Πανελλήνιος Ένωσις Εφεδρων Οπλιτών, κ.ά.⁷⁰ Με όχημα τον ρόλο τους στη διαδικασία της εθνικής ολοκλήρωσης (όπως τόνισε ένας πολιτευόμενος Παλαιός Πολεμιστής: «τα όρια της Πατρίδος μας τα οποία με τόσας θυσίας και με τόσον αίμα είχαν χαράξει οι Παλαιοί Πολεμισταί»⁷¹) οι Έλληνες βετεράνοι συγκροτούσαν πληθώρα σωματειακών ομάδων πίεσης,

65. Εφ. *Ελεύθερον Βήμα* αρ. 3573 (26 Μαρτίου 1932), 3.

66. Ο.π.

67. ΣΤΕΦΑΝΗΣ-ΚΟΛΩΝΗΣ 2002, 24.

68. Εφ. *Ελεύθερον Βήμα* αρ. 3573 (26 Μαρτίου 1932), 3.

69. Πρβλ. ΜΕΤΑΞΑΣ 1942, 8.

70. Εφ. *Ακρόπολις* αρ. 1134 (26 Μαρτίου 1932), 4. Εφ. *Καθημερινή* αρ. 3557 (26 Μαρτίου 1932), 3.

71. ΜΕΤΑΞΑΣ 1942, 25.

με σκοπό τη νομιμοποίηση («οι Παλαιοί Πολεμισταί αποτελούν το βάθρον το εθνικόν και το καύχημα των Κρατών των»⁷²), τη θεσμοθέτηση και κατοχύρωση υλικών αιτημάτων, διεκδικώντας κυρίως μερίδιο στη νομή του κράτους και στον αγροτικό εποικισμό. Επί παραδείγματι, ο πρωταρχικός καταστατικός σκοπός του Συνδέσμου των Εφένδρων Αξιωματικών Αθηνών-Πειραιώς (άρθρο 2) ήταν:

*η επαγγελματική αποκατάστασις των μελών του δια παντός νομίμου μέσου, η αλληλεγγύη και αλληλοβοηθεία μεταξύ αυτών, η εξύψωσις της θέσεως αυτών εν τη κοινωνία, η επιδίωξις της ενισχύσεως αυτών υπό της Πολιτείας δια τιμητικών, ηθικών και υλικών διακρίσεων και προτιμήσεων ιδία των παλαιών πολεμιστών εξ αυτών εις τας θέσεις του Κράτους, των Δήμων, των νομικών προσώπων δημοσίου δικαίου και των Ανωνύμων εταιριών και Τραπεζών, η ταχεία εξεύρεσις εργασίας εις τους ανέργους εξ αυτών και η κατοχύρωσις και βελτιώσις της θέσεως των ήδη εργαζομένων*⁷³.

Η πρώτη νομοθετική μέριμνα υπέρ των Παλαιών Πολεμιστών ξεκίνησε κατά τη διάρκεια των εθνικών πολέμων. Το 1916 θεσπίστηκε «η περίθαλψις των οικογενειών των στρατευομένων ανδρών δια της παροχής εις αυτάς χρηματικών επιδομάτων, αφ' ετέρου δε η χορήγησις επαρκούς γεωργικού κλήρου εις τους οπλίτας εκείνους οίτινες ήθελον διακριθῆ κατά τας μάχας». Ταυτόχρονα λήφθηκαν τα πρώτα μέτρα υπέρ των αναπήρων πολέμου, με την παροχή σε αυτούς συντάξεων και επιδομάτων και την παραχώρηση προς εκμετάλλευσιν περιπτέρων, καθώς και με την εκμίσθωση καφενείων «ή άλλων πρατηρίων εντός δημοσίων ή ιδιωτικών καταστημάτων»⁷⁴. Ουσιαστικός, ωστόσο, «θεμελιωτής της Εφεδρικής Ιδέας» στην Ελλάδα ήταν ο στρατηγός Θεόδωρος Πάγκαλος, ο οποίος τον Ιούνιο του 1926 υιοθέτησε τα πρώτα συστηματικά «προστατευτικά μέτρα» υπέρ των Εφένδρων, των Παλαιών Πολεμιστών και των αναπήρων πολέμου⁷⁵. Όπως και στη μελετημένη περίπτωση των Μακεδονομάχων, των Ηπειρωτομάχων και των άλλων ατάκτων οπλαρχηγών του «Εθνικού Αγώνος» (με αιτήματα το 1928 για συντάξεις, γη, δημόσιες θέσεις κλπ.), το κλέος των βετεράνων του τακτικού στρατού εξαργυρώθηκε με εξίσου

72. ΜΕΤΑΞΑΣ 1942, 100.

73. ΚΑΤΑΣΤΑΤΙΚΟΝ 1936, 4-5.

74. ΡΟΓΚΑΚΟΣ 1936, 40.

75. Εφ. *Ελπίς* (Κέρκυρα) αρ. 21 (13 Ιουνίου 1926), 3, όπου δημοσιεύεται η προσφώνηση του προέδρου του Συνδέσμου Εφένδρων Αξιωματικών της Κέρκυρας προς τον Πάγκαλο κατά την επίσκεψη του τελευταίου στο νησί.

υψηλό (ή και κατά περίπτωση δυσανάλογο της εθνικής προσφοράς) επιτόκιο⁷⁶. Το Α΄ Πανελλήνιο Συνέδριο των Παλαιών Πολεμιστών (19-22 Μαΐου 1934), στο οποίο συμμετείχαν «140 και πλέον» αντιπρόσωποι 71 παλαιοπολεμιστικών οργανώσεων και εφεδροπολεμιστικών συλλόγων και συνδέσμων της χώρας, εξέτασε τον «ρόλο» τους «μέσα εις την μεταπολεμικήν Κοινωνίαν» και εξέφρασε «την ανάγκην» που αισθάνονταν οι Παλαιοί Πολεμιστές «να εξέλθουν από το περιθώριον της σημερινής [δημοσίας] ζωής [...] δια την από καιρού αναμενομένην αναμόρφωσιν της Ελληνικής Κοινωνίας και του Ελληνικού Έθνους γενικώς». Αυτός ο (σύμφωνα με τα σχόλια του Αχιλλέως και του Κωνσταντίνου Κύρου στην ανταπόκριση της εφ. *Εστίας*) «ιστορικός προορισμός» τους στηριζόταν στο «πνεύμα του χαρακώματος». Ωστόσο, αυτός ο υπερφίαλος ιδεαλισμός δεν ήταν άμοιρος υλικών αιτημάτων· ένας αντιπρόσωπος μάλιστα πρότεινε «όπως δια νόμου ουδείς αποζη από τον κρατικόν προϋπολογισμόν αν δεν έχη ωρισμένην υπηρεσίαν εις το μέτωπον». Ο Γ. Κονδύλης στον χαιρετισμό του (ως Υπουργός των Στρατιωτικών) προς το συνέδριο χαρακτήρισε τους Παλαιούς Πολεμιστές «κήρυκες της ιδέας του έθνους» και ως «το σπουδαιότερον έρεισμα» του κράτους. Σύμφωνα με τις αποφάσεις του συνεδρίου, ο ρόλος τους στην «αναμόρφωσιν της Ελληνικής Κοινωνίας» εμπεριείχε τον αντικομμουνισμό: την «απόλυτον άρνησιν της ανηθίκου και εγκληματικής ιδέας της πάλης των τάξεων» και την «στερράν απόφασιν, όπως σταθούν αντιμέτωποι εις τους εσωτερικούς τού Έθνους εχθρούς, με την ιδίαν ατρόμητον σταθερότητα, με την οποίαν αντεμετώπισαν τους εξωτερικούς εχθρούς»⁷⁷. Το 1940 κυκλοφόρησε ένα *Εγκόλπιον προστασίας Παλαιών Πολεμιστών και Αναπήρων Πολέμου*, μια κωδικοποίηση της σχετικής νομοθεσίας (για την αγροτική αποκατάσταση, τον διορισμό σε Οργανισμούς και Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου, την απόλυση, τη μισθολογία, τις ατέλειες, τις προσαυξήσεις των μισθών και των συντάξεων κλπ.), εν τέλει για την «εξυπηρέτησιν της τάξεως των πολεμιστών κατά την νόμιμον διεκδίκησιν των δικαίων των»⁷⁸. Εκτός των κύριων νο-

76. ΓΟΥΝΑΡΗΣ 1990, 322-323, 327.

77. Για το Α΄ Πανελλήνιο Συνέδριο των Παλαιών Πολεμιστών βλ. Εφ. *Εστία* αρ. 13.660 (19 Μαΐου 1934), 4, αρ. 13.661 (20 Μαΐου 1934), 4 και αρ. 13.669 (28 Μαΐου 1934), 1. Εφ. *Πρωία* αρ. 9-197 (21 Μαΐου 1934), 3 και αρ. 9-198 (22 Μαΐου 1934), 3.

78. ΧΑΙΡΟΠΟΥΛΟΣ [1940], 3. Υπογράμμιση του γράφοντος. Με βάση αναγκαστικό νόμο του Οκτωβρίου 1935, «Εφεδροί Παλαιοί Πολεμισταί θεωρούνται οι κατά τας από του έτους 1912 έως 1923 επιστρατεύσεις υπηρετήσαντες εις τον στρατόν της ξη-

μοθετικών ωφελημάτων, οι Παλαιοί Πολεμιστές απολάμβαναν και άλλων πλεονεκτημάτων, όπως την «ανέγερσιν ευθηνών οικιών», την υποχρεωτική πρόσληψη εφέδρων από τις ιδιωτικές επιχειρήσεις «οιασδήποτε μορφής ή τύπου» και από τα τραπεζιτικά ή κοινωφελή ιδρύματα (π.χ. εφόσον μια ιδιωτική επιχείρηση απασχολούσε προσωπικό άνω των χιλίων υπαλλήλων, υποχρεούτο να προσλάβει Παλαιούς Πολεμιστές σε ποσοστό 3%). Επίσης, Παλαιοί Πολεμιστές οι οποίοι προσωποκρατούνταν για χρέη προς το Δημόσιο απολύονταν από τις φυλακές, όταν διένυαν σε αυτές το ήμισυ του χρονικού διαστήματος που οριζόταν από τον νόμο. Επιπλέον, άποροι Παλαιοί Πολεμιστές, όπως και μέλη των οικογενειών τους, εισάγονταν κατά προτίμηση στα νοσοκομεία, στα σανατόρια και στα θεραπευτήρια παντός είδους, καθώς και στα κρατικά άσυλα και τα φιλανθρωπικά ιδρύματα έναντι των λοιπών πολιτών⁷⁹. Δημιουργήθηκε έτσι μια νέα διακριτή κοινωνική κατηγορία με ιδιαίτερα προνόμια και με βασικό εργαλείο νομιμοποίησής τους τη μνήμη των εθνικών πολέμων. Η θεσμική συγκρότηση, η διαχείριση και η αναπαραγωγή της μνήμης των εθνικών πολέμων αποτελούσε ζωτικό διακύβευμα για την επιβίωση αυτής της καινούργιας «μεταπολεμικής» κοινωνικής κατηγορίας.

Στην Ευρώπη, μετά την τραγική ιεροφάνεια του πολέμου η «γενιά του 1914» (των χαρακωμάτων) εξαπέλυσε μια (κατά τον Emilio Gentile) «επανάσταση του πνεύματος» η οποία, μέσα σε ένα παλιρροιακό κύμα ιδεαλισμού και κοσμικής θρησκευτικότητας –αλλά και με αρκετή δόση «εξαγνιστικής» βίας –, θα ολοκλήρωνε την ηθική αναγέννηση και πολιτική αναμόρφωση της «υλιστικής και παρακμιακής» ευρωπαϊκής κοινωνίας του *fin-de-siècle*⁸⁰. Στην Ιταλία το 1922 και κατόπιν σε πολλές άλλες ευρωπαϊκές χώρες η μαζική λατρεία των νεκρών

ράς, εις το Ναυτικόν ή την χωροφυλακίαν, και μη προερχόμενοι εκ των μονίμων στελεχών του στρατεύματος ή της χωροφυλακής». Απαραίτητη νομική προϋπόθεση ήταν οι παραπάνω να έχουν «αποδεδειγμένην υπερδιετή πραγματικήν εν τω στρατώ υπηρεσίαν, εξ ης εννέα μήνας εν τη ζώνη των πρόσω». Στους «Εφέδρους Παλαιούς Πολεμιστές» συγκαταλέγονταν και οι εξής ιδιαίτερες κατηγορίες: α') «Ανάπηροι πολέμου ασχέτως χρόνου στρατιωτικής υπηρεσίας», β') «Τραυματίαι πολέμου εν γένει, ως και οι παθόντες εκ πολεμικών κακουχιών και κριθέντες ανίκανοι [προς εργασίαν]», και από τον Οκτώβριο του 1936 (Α.Ν. 244) και εξής γ') «γυναίκες υπηρετήσασαι κατά τας από του 1912 και εντεύθεν επιστρατεύσεις εις Στρατιωτικά Νοσοκομεία επί διετίαν τουλάχιστον, εξ ης επί εννεάμηνον εν νοσοκομείοις ή σχηματισμοίς της ζώνης των πρόσω» (ΡΟΓΚΑΚΟΣ 1936, 7-8. ΧΑΙΡΟΠΟΥΛΟΣ [1940], 43-44, 83).

79. ΡΟΓΚΑΚΟΣ 1936, 16-17, 21-22, 30, 51.

80. GENTILE 1996, 15-16.

πολεμιστών και εθνομαρτύρων και η ριζοσπαστική αγιοποίηση του έθνους ιδιοποιήθηκε από τους φασίστες -σύμφωνα με τον Gentile, ο φασισμός δεν ήταν τίποτε άλλο παρά ένας τρόπος για τη συνέχιση του Μεγάλου Πολέμου και για τη μεταμόρφωση των αξιών του σε μια πολιτική θρησκεία με αποστολή την αναγέννηση του έθνους⁸¹. Στην περίπτωση της Ελλάδας, παρά τις υπερεθνικιστικές (και σφόδρα αντικομμουνιστικές) εξαγγελίες του Α΄ Πανελληνίου Συνεδρίου των Παλαιών Πολεμιστών, και με εξαίρεση μια μειοψηφούσα ομάδα Παλαιών Πολεμιστών που έκλινε προς τη «φασιστικήν πολιτικήν γραμμήν»⁸², δεν δημιουργήθηκε ένα μαζικό παλαιοπολεμιστικό κίνημα το οποίο έρεπε προς τον σκουαδρισμό. Οι Έλληνες βετεράνοι και η ελληνική κοινωνία στη συντριπτική πλειοψηφία της παρέμειναν σταθερά προσηλωμένοι στις «συντηρητικές» Δυνάμεις της Ευρώπης και δεν ανέπτυξαν στον Μεσοπόλεμο έναν ανανεωμένο μεγαλοϊδεατισμό και εδαφικό επεκτατισμό. Ο εκδημοκρατισμός της συλλογικής μνήμης των εθνικών Πολέμων έδεσε αρμονικά με τη Β΄ Ελληνική Δημοκρατία και συμβάδισε ειρηνικά με τις γενικότερες κοινωνικές αλλαγές που επέφερε ή επιτάχυνε στην Ευρώπη ο Μεγάλος Πόλεμος (όπως ήταν η διόγκωση των μικροαστικών στρωμάτων των πόλεων και η διεύρυνση του πεδίου συμμετοχής των κοινών ανθρώπων και των γυναικών στη δημόσια ζωή)⁸³.

Βιβλιογραφία

- BECKER, A. 1994. «Der Kult der Erinnerung nach dem Grossen Krieg. Kriegsgedenkmäler in Frankreich», στο R. KOSELLECK - M. JEISMAN (επιμ.), *Der politishe Totenkult. Kriegdenkmäler in der Moderne*, Munchen, 315-324.
- BOZANH, A. 2009. «Η διαμόρφωση του μνημείου του Άγνωστου Στρατιώτη. Μια “τομή” στη σχέση του κτηρίου των Παλαιών Ανακτόρων με την πόλη», στο Μ. ΚΑΡΔΑΜΙΤΣΗ-ΑΔΑΜΗ (επιμ.), *Το κτήριο της Βουλής των Ελλήνων*, Αθήνα.
- ΒΟΡΕΑΣ, Θ. - ΜΠΑΛΑΝΟΣ Δ.Σ. [1930]. *Λόγοι εις μνήμην των υπέρ πατρίδος πεσόντων τροφίμων του Πανεπιστημίου εν τη Μεγάλη Αιθούση ρηθέντες τη 4η Μαΐου 1930*, Αθήνα.
- BOUTHOU, G. 1970. *Traité de polémologie. Sociologie des guerres*, Paris.
- BUCUR, M. 2004. «Edifices of the past: War memorials and heroes in twentieth-century Romania», στο Μ. TODOROVA (επιμ.), *Balkan Identities: Nation*

81. GENTILE 1996, 18, 20. GENTILE 2007, 234-236.

82. ΜΕΤΑΞΑΣ 1942, 10.

83. Πρβλ. TIFTON και ALDRICH 1988, 235-236.

and Memory, London, 158-179.

ΓΕΣ-ΔΙΣ, 1961. *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τον Πρώτον Παγκόσμιο Πόλεμον 1914 - 1918*, τόμ. Β' (Η συμμετοχή της Ελλάδος εις τον πόλεμον 1918), Αθήνα.

----- 1967. *Επίτομος Ιστορία της εις Μικράν Ασίαν Εκστρατείας 1919-1922*, Αθήνα.

----- 1987. *Επίτομη Ιστορία των Βαλκανικών Πολέμων 1912-1913*, Αθήνα.

ΓΟΥΝΑΡΗΣ, Β. Κ. 1990. «Βουλευτές και καπεταναίοι: Πελαταιακές σχέσεις στη μεσοπολεμική Μακεδονία», *Ελληνικά* 41, 313-335.

DAVIES, J. 1993. «War memorials», στο D. CLARK (επιμ.), *The Sociology of Death: Theory, Culture, Practice*, Oxford-Cambridge, Massachusetts, 112-128.

ΕΘΝΙΚΟΝ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΑΘΗΝΩΝ (ΕΚΠΑ), 1915. *Τα κατά την πρωτανείαν Γεωργίου Ι. Δέρβου πρωτανεύσαντος κατά το ακαδημαϊκό έτος 1913-1914*, Αθήνα.

GENTILE, E. 1996. *The Sacralization of Politics in Fascist Italy*, μτφ. K. Botsford, Harvard.

----- 2007. *Φασισμός: Ιστορία και ερμηνεία*, μτφ. Ευ. Κατσιφός, επιμ. Λ. Φλιτούρης, Αθήνα.

HOWARD, M. 2000. *Ο ρόλος του πολέμου στη νεώτερη ευρωπαϊκή ιστορία*, μτφ. Η. Στρούκου, Βάρη Αττικής.

ΘΕΟΤΟΚΑΣ, Γ. 1997 (1933). *Αργώ*, Αθήνα.

ΚΑΤΑΣΤΑΤΙΚΟΝ του Συνδέσμου των Εφένδρων Αξιωματικών Αθηνών-Πειραιώς 1936, Αθήνα.

KIDD, W. 1997. «Memory, memorials and commemoration of war memorials in Lorraine, 1908-1988», στο M. EVANS- K. LUNN (επιμ.), *War and Memory in the Twentieth Century*, Oxford - New York, 143-159.

KOSELLECK, R. 1994. «Einleitung», στο R. KOSELLECK-M. JEISMAN 1994, 9-20.

ΚΡΗΤΙΚΟΣ, Γ. 2008. *Έθνος και χώρος. Προσεγγίσεις στην ιστορική γεωγραφία της σύγχρονης Ευρώπης*, Αθήνα.

KRUSE, K.- KRUSE, W. 1994. «Kriegerdenkmäler in Bielefeld. Ein lokalhistorischer Beitrag zur Entwicklungsanalyse des deutschen Gefallenkultes im 19. und 20. Jahrhundert», στο R. KOSELLECK - M. JEISMAN 1994, 91-128.

ΛΙΑΚΟΣ, Α. 2007. *Πως το παρελθόν γίνεται ιστορία;*, Αθήνα.

ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ, Γ. 1989 «Πανεπιστήμιο και ηρωικός θάνατος (1897-1919). Ιδεολογία, συμβολισμοί, τελετουργίες», στο *Πανεπιστήμιο: ιδεολογία και παιδεία. Ιστορική διάσταση και προοπτικές, πρακτικά συμποσίου (Αθήνα 21-25 Σεπτεμβρίου 1987)*, τόμ. Α', Αθήνα, 277-288.

Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια (ΜΕΕ) Παύλου Δρανδάκη [1926], τόμ. Α' (Α - Αθανασία), Αθήνα.

Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια (ΜΕΕ) Χάρη Πάτση 1980, τόμ. Γ', Αθήνα.

- Μεγάλη Στρατιωτική και Ναυτική Εγκυκλοπαίδεια (ΜΣΝΕ) [1927], τόμ. Α΄ (Α - Αλάριχος), Αθήνα.
- ΜΕΣΣΟΛΩΡΑΣ, Ι. Ε. 1936. Λόγος περί πανεπιστημίου και έκθεσις των πεπραγμένων επί της αυτού αντιπρυτανείας τε και πρυτανείας, Αθήνα.
- ΜΕΤΑΞΕΑΣ, Θ. Ν. 1942. Ανδρέας Κονδάκης: Ο Αρχηγός των Ελλήνων Παλαιών Πολεμιστών. Σαράντα άρθρα του για την Ελλάδα, Αθήνα.
- MORIARTY, C. 1997. «Private grief and public remembrance: British First World War memorials», στο Μ. EVANS - Κ. LUNN (επιμ.), *War and Memory in the Twentieth Century*, Oxford-New York, 125-142.
- MOSSE, G. L. 1990. *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*, Oxford.
- ΠΑΓΚΑΛΟΣ, Θ. Θ. (επιμ.). 1973. Αρχείον Πάγκαλου, τόμ. Β΄ (1925-1952), Αθήνα.
- ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ, Δ. Χ. 1957. Η ιδέα του Αγνώστου Στρατιώτου, Αθήνα.
- ΡΟΓΚΑΚΟΣ, Η. 1936. Ο νόμος περί προστασίας Παλαιών Πολεμιστών, Αθήνα.
- SMITH, A. D. 1999. *Myths and Memories of the Nation*, Oxford.
- ΣΤΕΦΑΝΗΣ, Α. - ΚΟΛΩΝΗΣ, Δ. 2002. Το Μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη, Αθήνα.
- STEVENSON, D. 2004. *1914-1918: The History of the First World War*, London - New York.
- ΤΑΙΥΛΟΡ, Α. Τζ. Π. 1973. Από το Σεράγεβο ως το Πότσδαμ, μτφ. Ν. Κ. Παπαροόδου, Αθήνα.
- ΤΙΡΤΟΝ, F. P.- ALDRICH, R. 1988. *An Economic and Social History of Europe, 1890-1939*, London.
- ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΩΝ - ΕΙΔΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΚΑΤΟΝΤΑΕΤΗΡΙΔΟΣ 1930. Αγώνες και νεκροί 1830-1930, τόμ. Α΄ (1830-1919) και τόμ. Β΄ (1919-1930), Αθήνα.
- ΦΛΑΪΣΕΡ, Χ. 2008. Οι πόλεμοι της μνήμης. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στη Δημόσια Ιστορία, Αθήνα.
- ΧΑΙΡΟΠΟΥΛΟΣ, Τ. Ε. [1940]. Εγκόλπιον προστασίας Παλαιών Πολεμιστών και Αναπήρων Πολέμου, Αθήνα.
- ΧΑΡΙΤΑΚΗΣ, Γ. 1921. Η Εκατονταετηρίς της Επανάστασεως, Αθήνα.
- ΧΑΤΖΗΑΝΤΩΝΙΟΥ, Κ. 2004. Θεόδωρος Πάγκαλος. Ιστορική βιογραφία, Αθήνα.

The memory of the "national wars" (1912-22) in Greece

Spyridon G. Ploumidis

The paper examines the structuring of the collective memory of the so-called 'national wars' (1912-1922), i.e. the wars for national unification in Greece. In the light of funeral and commemorative speeches, war monuments, cenotaphs, etc. I investigate the discourse of this memory,

both on an institutional level as well as in the realm of Public History. The hegemonic political narrative of the political elite, the military, in the academia, and of the Church are scrutinized. Emphasis is placed on the *Epinikeia* (Victory Day) of 1920, i.e. the triumphant official celebrations that followed the signing of Sèvres treaty. For they instituted the 'cult of the heroic dead' in modern Greek politics and formally recognized the formation of a new privileged social category: the war veterans and invalids.

The sacralization of the war dead was formalized in the construction of the monument/tomb of the Unknown Soldier (*Mnimeion tou Agnostou Stratiotou*) in the Greek capital. For that matter, I highlight the role of the military in the institution of this new profane religion, since the pertinent decision for the construction was taken by the general Pangalos dictatorship in 1926. In addition, I argue that the symbolism of the monument and the choice of the place for its erection (in front of the parliament) directly refer to classical Athens of Pericles (fifth century B.C.). Moreover, the anonymity of this novel monument (first established in Paris on Armistice Day in 1919) further certifies the democratization of war memory and politics in the aftermath of the First World War (which, in the case of Greece, virtually, ended in 1922).